

Сайёра Тўйчиева

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, фалсафа фанлари
доктори

МИЛЛАТНИНГ ЎЛМАС ДОСТОНИ

Аннотация: Ушбу мақолада халқ орасида яшаб келаётган поэзия ва унинг ноёб тури - дostonчилик мактаби, унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни ҳақида маълумотлар берилди. Шу билан бир қаторда, миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган авлодлардан аجدодларга ўтиб келаётган қахрамонликлари ва олийжаноблик, матонат, муҳаббат, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлар ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар. Мерос, фольклор, бахшичилик, “Алпомиш”, тарбия қахрамонлик, ўзбек дostonчилиги, ноёб санъат

Annotation. This article presented the information about folk poetry and its unique types of legend saying schools, their impact to upbringing of youth. In addition to this, they spoke about the heroic deeds of our nation, passed down from generations to ancestors, and virtues such as nobility, fortitude, love, loyalty, and loyalty.

Key words: heritage, folklore, bakshi-legend sayer, Alpamish, upbringing, heroism, Uzbek legend-sating, unique, art.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о поэзии, живущей в народе и ее уникальном виде - школе поэзии, ее роли в воспитании молодежи. Кроме того, они говорили о героических подвигах нашего народа, передающихся из поколения в поколение предкам, и таких добродетелях, как благородство, сила духа, любовь, верность, верность.

Ключевые слова. Наследие, фольклор, бахшичилик, «Алпомиш», воспитательный героизм, узбекский эпос, уникальное искусство

Фольклор – бу халқ томонидан яратилган ва халқ орасида яшаб келаётган поэзия. Унда халқнинг кўп асрлик меҳнат фаолияти, ижтимоий ва маиший турмуши, ҳаёт, табиат ҳақидаги билимлари ва тасаввурлари, диний эътиқодлари ўз аксини топган. Фольклорда халқнинг юксак фалсафий қарашлари, орзу-истаклари, интилишлари, поэтик фантазияси, шунингдек бой фикрлар, ҳис-туйғулар, кечинмалар олами, зулм ва истибдодга қарши қатъий норозилиги, адолат ва бахт-саодат ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топган. Фольклор – бу инсон нутқининг шаклланиш жараёнида юзага келган оғзаки бадиий ижод.

Халқ оғзаки ижоди ўзбек халқи маданиятининг ажралмас қисмидир. Ўзбек фольклорининг жанр жиҳатдан хилма-хиллиги, умуминсоний ғояларни тараннум этишда қўлланган бадиий воситаларнинг бойлиги ва ўзига хослиги халқимизнинг улкан маънавий, бадиий хазинасини ташкил этади. Унда халқимиз тарихи, унинг маиший турмуши жонли акс эттирилади, энг олий ва олийжаноб инсоний сифатлар, инсонлар бахти, ватан тинчлиги, озодлиги йўлида фидоийлик ва қаҳрамонлик, дўстлик ва муҳаббатда садоқат, меҳнатда тиришқоқлик ва ҳалоллик улуғланади, хоинлик, ишёқмаслик, кўрқоқлик қораланади. Халқ оғзаки ижоди муттасил ривожланиб боради, унинг асосий хусусияти шундаки, у омма томонидан коллектив тарзда яратилади ва ижро этилади. Айнан мана шу хусусият фольклор асарларининг вариантлари кўплигини, оммавийлигини, анъанавийлиги ва анонимлигини белгилайди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди жанр жиҳатдан ниҳоятда хилма-хил. Улар бир-биридан ўзининг ҳажми, ижро этиш усули (якка ёки жамоавий), мусиқа ва ҳаракат иштироки билан фарқланади.

Бу бой ва ранг-баранг меросни тўплаш, тадқиқ этиш ва саралаб нашрга тайёрлашда кўплаб ўзбек адабиётшунос ва фольклоршунос олимларнинг хизматлари бор. Ўзбек фольклори намуналарини мунтазам ёзиб олиш ишлари асосан ўтган асрнинг 20-йилларида бошланган. Бу муҳим ишни ўзбек олимлари ва шоирларидан Ғози Олим Юнусов, Ғулом Зафарий, Элбек бошлаб бердилар. 20-йиллар ўрталарига келиб фольклор материални тўплаш ва илмий ўрганиш ишларига ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси, йирик фольклоршунос олим Ҳоди Зарипов бошчилик қилди. Олимнинг ташаббуси билан ва шахсий иштирокида фольклор экспедицияларида Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан каби улкан дostonчиларимизнинг репертуаридаги дostonлар ёзиб олинди. Ўтган асрнинг 30-йилларидаёқ “Алпомиш”, “Ширин ва Шакар”, “Муродхон”, «Орзигул», “Маликаи айёр”, “Равшан”, “Қундуз ва Юлдуз” каби йирик дostonлар чоп этилди. Ўз яратувчиларининг ворисларига тақдим этилди. Бу нашрлар кейинги тадқиқотлар ва нашрлар учун асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Ўзбек халқ дostonи узоқ тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Қадимги турк эпосининг илдизлари саклар ва массагетлар даврига бориб етади. “Алпомиш”дан аввал яратилган туркий фольклорнинг эпик асарлари ҳозирга қадар бизга турли тарихий манбалар орқали эпизодик ҳолда етиб келган “Тўмарис”, “Широқ”, “Сиёвуш”, “Зариандр ва Одатида”, “Стриангия ва Зарина” каби эпослар билан бир вақтда, улар билан ёнма-ён мавжуд бўлиб келганлиги ҳақиқатдан узоқ эмас.

Қабилаларнинг Мовароуннахр ва Хуросонга кириб келиб, ўтроқ маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетиши, маданий анъаналарнинг ўзаро тўқнашуви ва кейинчалик аста-секин уйғунлашуви, ўзбек миллатининг эволюцияси халқ оғзаки ижоди ҳамда унинг етакчи жанри бўлмиш дostonчиликнинг ҳам катта одимлар билан ривожланишига туртки бўлди, ҳаётнинг ўзи кўплаб янги сюжетларни илгари сурди. Милодий биринчи минг йиллик мобайнида янгидан янги ўзбек халқ эпосининг дурдонаси “Алпомиш”нинг яратилиш вақти X-XI асрларга тўғри келади. Ҳозирда ёзиб

олинган ўзбек дostonларининг катта қисми XII-XVII асрларга келиб яратилган. XVII-XX асрлар анъанавий халқ дostonчилигининг энг маҳсулдор даври бўлди. Айрим дostonлар улкан циклларни ташкил қилди (“Алпомиш”, “Гўрўғли”).

Уларнинг сирасида энг қадимий илдизларга эга бўлган қаҳрамонлик дostonлари, хусусан “Алпомиш”, “Ёдгор” дostonлар цикли киради. Бу дostonлар узок ўтмишда кўчманчи ёки ярим кўчманчи ҳаёт кечирган ўзбек қабилаларининг ўзаро уруғчилик муносабатлари, ҳаёт тарзи, урф-одатларининг эпик ифодаси сифатида юзага келди. Дostonларда маҳаллий қабилалар иттифоқининг илк давлатчиликни яратиш йўлида бирлашишга интилиши, ташқи душманлар билан мардонавор кураши акс эттирилган. Айниқса ўзбек дostonчилигининг гултожи бўлган “Алпомиш”да ўша тарихий даврдаги ўзбек халқининг турмуш тарзи, орзу-умидлари, ватанпарварлиги, иродаси, тантилиги қаҳрамонона идеаллаштирилган шаклда бўлса-да, ниҳоятда ҳаётий ифодаланган.

Ўзбек дostonчилигининг яна бир катта даврини фольклоршуносликда романик деб таърифланган дostonлар ташкил қилади. Улар мавзу йўналиши бўйича бир неча гуруҳга бўлинади: харбий-романтик дostonлар (масалан, “Юсуф ва Аҳмад”, “Алибек ва Валибек”), қаҳрамонлик-романтик дostonлар (“Рустам” ва “Гўрўғли” дostonлар цикли, “Аҳмад”), ишқий-романтик дostonлар (“Кунтуғмиш”, “Равшан”, бир қатор хоразм дostonлари), ижтимоий-маиший дostonлар (“Соҳибқирон”, “Қиронхон”, “Орзигул”, “Эрали ва Шерали”, “Ширин ва Шакар”) ва китобий дostonлар (“Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Баҳром ва Гуландом”, “Вомиқ ва Узро”) Бу дostonлар одатда қаҳрамонларнинг эртақнамо ишқий саргузаштларига бағишланган бўлиб, уларнинг сюжетида фантастик ҳодисалар етакчи ўрин эгалласа-да, бироқ асосида муайян ҳаётий воқеалар ва муносабатлар ётади.

Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш “Алпомиш” дostonи миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган авлодлардан аждодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик асаридир бу дoston бизга ватанпарварлик,

олийжаноблик, матонат, муҳаббат, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлардан сабоқ беради.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг “Юксак маънавият енгилмас куч” асарида “Алпомиш” асарига юксак баҳо берилиб, қуйидаги фикрлар айтилган:” Бу ўлмас асарни халқимиз асрлар давомида яратган, ўз имон-этикодидек асраб-авайлаган, қанча авлод-аждодларимиз “Алпомиш” достони асосида тарбия топган, ўзлигини англаган . бекиёс маънавий бойликка эга бўлган.

Демак, халқимиз бор экан,достончилик мактаби ва уларнинг халқ оммаси маданий-сиёсий ҳаётида тутган ўрнини тадқиқ қилиш ва ўрганишда халқ бахшилари фаолияти билан ўрганиш зарурдир” [1:32]. Бахшилар халқ оғзаки ижоди бойликларининг хазинадорлари) деб атаганларида ёзувчимиз Ойбек, халқ оғзаки ижодининг юксак профессионал санъат тури – достон ва достончиликнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти бахшилар номи билан боғлиқ эканлиги назарда тутилган бўлса керак. Бахши халқ фазилатларини ўзида мужассамлаштириб, унинг туйғулари, орзу-истаклари ҳамда турмушини достон ва термаларда бадий таъсирчан жонлантириб, яна халқнинг ўзига қайтарувчи нодир санъат асарларидан биридир.[2:37].

Ўзбек халқ достонлари дастлаб В.М.Жирмунский .Х.Т.Зарипов , М.Зарипов,Б.И.Саримсоқовлар томонидан тасниф қилинган бўлиб, қаҳрамонлик,романтик, тарихий достонлар каби уч турга бўлинади. Достонларни куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан наслга ўтказиб келаётган санъаткор бахшилар Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислон шоир. Пўлкан шоир, Абдулла шоир, Умир шоир, Бола бахши, Онабиби Отажонова , Ниёзжон Мусаева ва бошқаларнинг меҳнатлари таҳсинга сазовордир.

Айнан биз талқин қилиб, фикр юритмоқчи бўлган “Алпомиш” достони қаҳрамонлик достонларидан соф ҳолида бизгача етиб келган, санъат тараққиётида ўзбек халқи маданияти ривожига катта аҳамиятга эга достондир. “Алпомиш” достони инсонпарварлик ва адолат ғояларини ўзида мужассам этган қаҳрамонлик достони бўлиб, туркий халқларнинг ноёб

дурдонасидир. Достон нусхалари орасида Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган варианты ҳам мазмун ҳам шакл жиҳатидан тўла ва мукамал саналади.[3:42].

Достонда юксак инсонийлик, адолатпарварлик, ҳақиқий дўстлик. Севгига садоқат, Ватан туйғуси каби юксак ғоялар куйланиб, достоннинг бош қахрамонларидан бир Ҳакимбек – Алпомишдир.

Асарнинг яъни достоннинг халқчилиги шундаки, халқ ботир Алпомишни ўз хаёлида “ўтга солса куймас, қилич солса ўтмас, милтиқ отган билан ўқи ботмас” қилиб яратган.

Айнан бугун ёшлар ўртасида меҳр-оқибат йўқолиб бораётган тезкор жараёнда Алпомиш тимсоли ёшларимиз учун тарбия мактаби вазифасини ўтаб бораверади.

Жумладан, Ҳакимбек ўз билимлари асосида одамгарчиликка хос бўлган одатларни сахийлик деб билади ва уни юқори баҳолайди: “Вақт-бевақт бировниқига бир меҳмон келса отини ушлаб , жой берса кўнглини хушлаб жўнатса, бул одам бахил , кишиларнинг моли закот берса, бул одам сахий экан, агар закот бермаса бул одам бахил экан”[4:42]. Ҳақиқатдан ҳам Алпомиш халқ хотираси, халқ бадий даҳоси, халқ руҳияти, халқ фалсафаси, халқ анъаналари ва пандномалари-ю, насиҳат-ўғитларининг ҳам битмас-туганмас чашмасидир. ”Алпомиш” достони қадим-қадимлардан бахши – шоирларимизнинг энг севган, жўшиб-тошиб куйлайдиган достонларидан бири бўлган. Айни дамда тингловчилар ҳам достонни жуда юқори баҳолаш билан бир қаторда, у чечан бахшилар ижросида қанчалик узоқ вақт куйланса, қайта-қайта ижро этилса ҳам сира зерикмай, жон қулоқлари билан тинглаганлар.

Маълумотларда келтирилишича, XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган донгдор достончи-шоир “Алпомиш” достонини бир сафар уч ой давомида чарчаш нималигини билмай куйлаган экан.[5:10].

“Алпомиш” достонининг яна бир тарбиявий аҳамияти шундаки, бошқа анъанавий достонларимиз каби ота-боболаримиз томонидан ўқиш учун эмас, даставвал куйлаш учун яратилган. Ранг баранг, жарангдор куйи билан, гоҳ эса мунгли, киши қалбини титратувчи . руҳни ларзага солувчи санъатни тинглаганингиздагина унинг бадиий қудрати, илоҳий таъсир кучи, қолаверса миллатнинг ўзлигини англашдаги фазилатлари ўзини намоён этади. фольклоршунос олим М.Муродовнинг маълумотларига кўра , Қодир бахши “Алпомиш”ни куйласа, кўз ўнгингизда Барчиной ёрини қутқариш, унинг висолига етиш учун Бойчибор тулпорига миниб кетаётган Алпнинг баҳодирона ҳайбати, отда ўзини тута билиши, қувноқлиги, кўтаринки кайфияти, шўх ҳаракатлари, Алпомиш рақибларидан устун келиб, йўлга чиққанда отнинг дупур-дупури гавдаланади. Шунинг учун Қодир бахши ёнида “Алпомиш”ни тинглар экансиз, достон манзаралари бамисоли кино тасвири сингари кўз ўнгимиздан ўтарди. [6:4].

“Алпомиш”нинг забардаст, мукаммал ғояси, нафис ва гўзал бадиияти, ранг-баранг, ёқимли куй-нағмалари, куймақулоқ бахшиларнинг ҳузурбахш овози ва бебаҳо ижроси билан ҳамоҳанг уйғунлашиб кетгандагина достон бутун нафосати билан намоён бўлади. Халқ анъанавий достонлари, жумладан, “Алпомиш”нинг миллатимиз тақдирида тутган ўрни, унинг қадриятларнинг қадрлиси бўлиб қолганлигининг боиси ҳам шунда. Масалан, достондаги ватанпарварлик, юртга садоқат ғоясини олиб кўрайлик. Алпомишнинг зиндонда, тутқунлик даврида ғоз орқали она юртга салом йўллаши, Барчиной, Қалдирғоч, Ёдгорбекларнинг ҳижрон алами ва изтироблари тасвирланган қаҳрамонларнинг йўлдаги учрашувлари лавҳаларида янада ёрқин акс этган.

Алпомиш : Неча кундир ғоз билан суҳбат қуриб ётди, ғознинг яралари битди, парвоз қилиб, кўтарилиб учадиган бўлди.

Ҳақимбек : Элу халқимга менинг тирик хабаримни сен етказсанг,-деб хат қилиб, ғоз қанотининг чопарига мухтасар қилиб, она юртига жўнатади:

Белимга боғланган заррин путам бор,
Худойим кечиргай, қилган хатом бор,
Кўнғирот элда Бойбўридай отам бор,
Албатта отама арзамни еткар.

Мен йиғлайман, юрагимда алам бор,
Вайрон бўлган элда кулбахонам бор,
Кўнғирот элда оқ сут берган онам бор,
Албатта энама арзамни еткар.

Мен эдим неча вақт элда добулбоз,
Тул бўпқолди Барчинойдек сарвиноз
Арзамни ёрима етказ, ёлғиз ғоз.

Ватан севинчи, она диёр қадрияти билан боғлиқ. ватанпарварлик, юртсеварлик, қавму қариндошлик туйғулари чуқур акс этган бундай лавҳаларни дostonдан истаганча келтириш мумкин.

“Алпомиш” дostonи ҳамма замонларда ҳам халқнинг суйган ва суйиб эшитган асари бўлган. 1939 йилда ўзбекнинг ёниқ шоири Ҳамид Олимжон, ўша даврларда Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи правлениесининг раиси сифатида бахшиларни Тошкентга чақириб, ота-боболаримизнинг маънавий давлати ҳисобланмиш халқ оғзаки ижодини – дostonларни бахшиларнинг ўзларидан эшитиб, ёздириб олмоқ борасида хайрли ишларни амалга оширган.

Хусусан, у халқ қаҳрамонлик эпоси ҳисобланган “Алпомиш” дostonи устида уч йил қаттиқ ижод олиб боради ва 1939 йилда тугатади, дostonнинг моҳир ижодчиси ва ижрочиси Фозил Йўлдошнинг дostonчиликдаги бадий маҳоратига юксак баҳо беради. “Алпомиш” дostonи ҳақида ёзган сўзбошисида “Фозил шоир Йўлдош ўғлининг эски ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonларини билишда, дostonчилик техникасини сақлаб қуйлашда ҳозир унга тенг келадиганини биз кўрмадик”, деб ёзганида шоир бахши қуйлаган “Алпомиш”ни назарда тутгани айна ҳақиқатдир.[7:117].

Ҳамид Олимжон томонидан нашрга тайёрланган “Алпомиш” достони халқ дostonларининг шу вақтга қадар илмий ва оммавий нашрларидан мукамалроқ бўлиб, унда тадқиқотчи ўн беш минг мисрадан иборат бўлган бу дostonни қисқартириб, оммавий равишда нашр эттирган.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов бир сўзни доим такрорлаб юрардилар: “Буюк инсонлардан буюк ишлар қолади, зеро улар халққа маънавий хазиналарини қолдирадилар” ва мана шу сўзнинг исботи сифатида оташин шоир Ҳамид Олимжонинг 100 ёшлик юбилеи муносабати билан нашр этилган сайланмаларида қуйидаги фикрларини ёзганлар: “Ҳамид Олимжон шоир ва шахс сифатида халқимиз маънавий қадриятларини улуғлаш учун беҳисоб улуғ ишлар қилди. 1939 йилда “Алпомиш” дostonини нашрга тайёрлади ва чоп эттирди. Бу эса, шубҳасиз, жасорат эди. Афсуски, орадан кўп вақт ўтмасдан, 1952 йилнинг январида мазкур дoston яна тазйиққа учраб ман этилди. Истиқлолимиз ва Биринчи Президентимиз шарофати билангина “Алпомиш”га ёруғ кунлар насиб этди”. [8:8].

Олимларнинг таъкидлашларича, ҳозирги кунда бу дostonнинг қирққа яқин варианты мавжуд. Унинг Сурхон воҳасида яратилган вариантларидан учтаси Шеробод дostonчилик мактаби вакиллари – Умир бахши, Мардонакул Авлиёкул ўғли ва Абдуназар Поёновдан ёзиб олиниб, китоб ҳолида нашр этилди. Умумий ҳажми қўлёзмада 600 саҳифани, шеърый қисми 14230 мисрани ташкил этадиган, сайқалланган ва тўлдирилган ҳолда китобхонларга тақдим этилган бу дoston ўзбекнинг тантилиги, ғурури, орияти, юртга муҳаббати ва улуғ дардини ўзида акс эттирган. 400 дostonни ўзида жамлаган “Алпомиш” китоби тайёрланиб, нашрдан чиқарилди ва ҳар бир янги оила қурганларга ҳадя этилмоқда.

Албатта ёшларга мазмун-моҳияти жиҳатдан ҳам, ҳаёт ва инсон муаммолари тадқиқи билан ҳам ўзгача асар бўлган умуминсоний туйғуларни ўзида мукамал мужассам этган қадриятларимиздан бўлмиш

“Алпомиш” достонини ўқиш, мушоҳада юритиш, қаҳрамонлар ҳаётининг ибратли томонлари катта маънавий озуқа беради.

Бугунги тезкор жараёнларда ёшлар тарбияси давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, уларнинг бўш вақтини тўғри ташкил қилиш, ёшлар орасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш борасида кўплаб чора-тадбирлар белгиланиб, ижобий натижаларга эришилмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бугунги кунда юртимизда нафақат миллий маданиятимизнинг ўлмас мероси “Алпомиш”ни, балки бахшичиликдек нодир санъат турини асраш-авайлаш, келгуси авлодларга етказиш мақсадида нафақат халқаро анжуманлар, Республика бахшичилик санъати маркази, Бахшичилик санъатини ривожлантириш жамғармаси, 100 томдан иборат “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” мажмуасини нашр этишга тайёргарлик ишлари давом этаётгани, “Ўзбекистон халқ бахшиси” фахрий унвони таъсис этилгани миллий кадриятлар яшовчанлигини таъминлашнинг ўзига хос ёрқин кўринишлари сифатида халқимиз ардоғида бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А.Юксак маънавият енгилмас куч.Тошкент.”Маънавият”, 2008.
2. И.Қодирова Халқ оғзаки ижоди.Тошкент, 2002.
3. Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб.Тошкент, ФАН,1973.
4. М.Муродов. Алпомишда суврат ва сийрат талқини . Халқ сўзи.1997.14 январь.
5. С.Тўйчиева.Водийларни яёв кезганда.Тошкент. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2018.
6. А.Орипов.Мафтункор шеърият. ”Дарё каби уйғоқ ўтурман. Сайланма.Тошкент .Шарқ,2009.